

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

(Շիրվանզադէ, Կոմիտաս վարդապետ, Շահէ արքեպիսկոպոս Գասպարեան,
Յոլակ Խանզատեան, Փրոֆ. Շարլ Ռիշէ):

Այս վերջին քանի մը ամիսներուն մէջ՝ Մահը մեղմէ խլաց չորս կարեւոր հայ դէմքեր, Շիրվանզադէ, Կոմիտաս վարդապետ, Շահէ արքեպիսկոպոս եւ Յոլակ Խանզատեան: Վերջին երկուքը մեկնեցան իրենց ուժերուն լրութեան մէջ, վաղաժամօրէն, երբ դեռ կարող էին երկար ատեն իրենց ժողովուրդին թանկագին ծառայութիւններ մատուցանել, եւ ահա ինչու ատոնց մահը — ինչպէս եւ դեռ երէկ նոյնպէս չա՛տ կանուխ մեկնած Սպիրիդոն Մելիքեանին եւ Ռոմանոս Մելիքեանին կորուստը — զայրոյթով խառն սուր կսկիծ մը կ'առթէ:

Յոլակ Խանզատեան հմուտ, բանիմաց գրականագէտ մը եւ նրբաճաշակ գրական քննադատ մըն էր, ու Երեւանի Պետական Համալսարանի «Մանկավարժական ֆակուլտետ»ի լաւագոյն ուժերէն մին:

Իր քննադատական էջերէն մէկ քանինկարդացած էի Հայաստան վերջին այցելութենէս առաջ եւ գնահատած էի իր դատումներուն հասունութիւնը եւ իր առողջ ըմբռնումները գրականութեան մասին: Երեւան գտնուած ատենս, քանի մը անգամ հանդիպեցայ իրեն եւ իր անձը դտայ այնքան հրապուրելի որքան իր գրիչը սիրելի: Երեւանի մեր մտաւորական լաւագոյն դէմքերէն մին է որ կը խաւարի: Կը յուսամ որ Պետհրատը հոգածու պիտի ըլլայ Խանզատեանի կարեւորագոյն էջերը մէկ — երկու հատորի մէջ ամփոփելու:

×

Շահէ սրբազանին մահը մէկէ աւելի տեսակէտով ողբալի դժբաղդութիւն մըն է: Ար-

մաշու Դպրեմանքին մեր ժողովուրդին նուիրած ամենէն ազնիւ հոգեւոր գործիչներէն մէկն էր ան: Ուղղամիտ ու լուրջ նկարագրով, խոր ու վճիտ զգայնութեամբ, ողջախոհ ու վեհոյի մտայնութեամբ օժտուած Հայ մըն էր, իր Արմաշ ստացած հայկական հարազատ եւ ամուր կրթութիւնը Ամերիկայի մէջ անկյոս-սաքսոն մշակոյթին ընտելացումով ճոխացուցած: Ան իրր Պոսթրնի Հայոց հոգեւոր հովիւ, տարիներով ծառայած եւ օգտակար եղած էր զաղութին՝ իր քարոզներով, իր անձնուէր գործունէութեամբ, ինչպէս եւ իր բովանդակալից յոյուածներով՝ զոր ազգային, կրօնական, բարոյական նիւթերու վրայ կը գրէր եւ կը հրատարակէր Պայքար օրաթերթին մէջ: Յետոյ, իր զպրոցական ընկերը՝ Բարդէն կիլիկեան աթոռակից կաթողիկոսը՝ զինքը հրաւիրած ըլլալով իրր տեսուչ Անթիլեասի նորահաստատ Ժառանգաւորաց վարժարանին, ան հինգ տարի աջդ զժուար ու փափուկ պաշտօնը կատարեց խղճամիտ, ձեռնհաս ու արդիւնաւոր կերպով: այս տարի իր հրաժարականը տուաւ ու որոշեց երթալ քաշուիլ Ամերիկա իր ծերունի ծնողքին մօտ, որովհետեւ Անթիլեասի խոնար կլիման իր առողջութեանը վնասած էր եւ անցեալ տարի բուսական ծանր կերպով հիւանդացեր էր: Այս աշնան, երբ Փարիզ վերերեցաւ, առողջութեամբ աւելի լաւ կը թուէր քան անցեալ տարի, մանաւանդ որ հոս գալէ առաջ ամիս մը հանգչած էր Գերմանիոյ մէջ: Կը ցանկար Ամերիկա գտնալէ առաջ՝ երթալ Հայաստան, էջմիածնի սրբավայրին մէջ աղօթել, ամենայն Հայոց Հայրապետին իր որդիական յարգանքը

յայտնել, Մայր Աթոռի միաբանութեան անդամ ընդունուիլ, եւ նոյն ատեն հրճուանքն ունենալ նոր Հայաստանին մէջ կատարուած յառաջդիմութիւններն աչքովը տեսնելու: Վարանեցաւ րոպէ մը, ընդհանուր պատերազմի մը պայթելուն երկիւղները կային օդին մէջ, եւ կը խորհէր թէ այդպիսի մարկային շրջանի մը՝ լաւագոյնը օր առաջ Ամերիկա երթալն էր: Բայց իրը զինքը շատ սիրող բարեկամ մը, եւ խնդրեցի ու պնդեցի որ երթար նախ Հայաստան, ըսելով որ տեսնելէ յետոյ Երեւանի մէջ ստեղծուած բոլոր նոր հաստատութիւնները եւ մայրաքաղաքին մէջ ու շուրջ արտասահմանի Հայոց նուիրատուութիւններով կամ հանգանակութիւններով հաստատուած հիմնարկութիւնները, կառուցուած գիւղերն ու աւանները, ան՝ Ամերիկա դարձին՝ իրեն յատուկ անսեթեւեթ ու զրաւիչ ճարտասանութեամբ պատմելով ամէն ինչ որ է: Հայաստանի մէջ տեսած պիտի ըլլար, Նուպարաշէնի հանգանակութեան նոր դարկ մը տալու պիտի նպաստէր եւ Հայաստանի վերաշինութեան հետ կապ ունեցող այլ ծրագիրներու ալ յաջողման պիտի օգնէր, վերջապէս՝ թէ՛ հայրենիքին եւ թէ՛ գաղութահայութեան օգտակար պիտի կարենար ըլլալ: Եւ երբ այս բոլորը լսեց, իր վարանումը խկոյն մէկդի դրաւ, որոշեց մեկնիլ ու մեկնեցաւ:

Այն նամակը զոր մահուընէն քանի մը օր առաջ ուղղեր էր Վահան Մալէղեանին եւ որ Ապագայի մէջ հրատարակուեցաւ, ցոյց կուտայ թէ ինչքան իրաւունք ունէի ենթադրելու որ այդ ջերմ հայրենասէրի սիրտը խորապէս պիտի ազդուէր, երջանիկ յուզմունքով մը պիտի սարսուար՝ տեսնելով էջմիածինն ու Երեւանը, տեսնելով մեր հայրենիքի վերաշինութեան սխրալի ճիգին անվերջ լարումը, ու լեցուած այդ երանաւէտ սարսուռով՝ պիտի տանէր զայն իր հետ Ամերիկա, ու հոն՝ Հայաստանի վերաշինութեան համար ջերմօրէն աշխատող, քարոզող, օգնութիւններ յարուցանել ճշնող առաքեալ մը պիտի ըլլար: Ուրիշ նամակ մը, շատ աւելի ընդարձակ քան վերեւ յիշուած նամակը եւ աւելի խորունկ բովանդակութիւն ունեցող, զոր հանդուցեալը Երեւանէն ինծի էր ուղղեր, աւելի եւս յստակ ու մանրամասն կերպով ի վերկը հանէ այն բուն ոգևորութիւնը

զոր ան զգացեր է է: Հայաստանի մէջ իր անան զգացեր է խորհ: Հայաստանի մէջ իր անցուցած քանի մը շաբաթներու ընթացքին: Այդ նամակը, որ հոգեբանական շատ արժէքաւոր վաւերաթուղթ մըն է ինքնին եւ կարեւոր է է: Հայաստանի նորագոյն կացութեան վրայ իր տուած տեղեկութիւններով, կը հրատարակեմ Անահիտի ներկայ թիւին մէջ: Ինչ որ ինքը չկրցաւ ընել անձամբ, թող զէթ ընեն իր նամակները, որոնք հիմայ որ այլեւս անոր շրթներն ընդմիշտ փակուած են, իր կտակն են ազգին, ու մասնաւորապէս գաղութահայութեան, ուղղուած: Դեռ որոշ չենք գիտեր թէ իր յանկարծամահ ըլլալը ինչի՞նք արդիւնք է, — հաւանօրէն սրտի պայթիւնի —, բայց ուշադրութեամբ կարդալով իր նամակները, կրնանք ենթադրել որ իր տեսածներէն զգացած հաճոյքին աստակութիւնը, էջմիածինն ու Երեւանն ապրելու, ազօթելու, դիտելու, մտածելու իր երջանկութեան ճնշումը, քիչ ժամանակի մէջ շատ բան տեսնել ուղելը, ամէն օր ծանր յայտադրի մը լիակատար գործադրումին ճշնիլը, իրիկուան պանդոկ դարձին՝ միտքը լարուած՝ քննալու անկարող, տեսածներուն վրայ նօթեր առնելու աշխատիլը, յոգնեցուցած ըլլալու են իր արդէն իսկ տկարացած մարմինը որ չէ կրցած դիմանալ այդ ծայրայեղ ճիգին եւ անչնացած է:

Շատ մեծ կորուստ է այդ մահը՝ հայրենիքին եւ գաղութահայութեան համար: Մարմինը, ինչպէս կ'իմանանք լրագիրներէն, փոխադրեր են Երեւանէն էջմիածին, եւ Հայրապետը որոշեր է որ այդ հարազատ Հայուն ու պատուական հոգեւորականին նշխարները Ս. Գայիանէի տաճարին մէջ հանդիւն: Յանկալի է որ մեր ողբացեալ հայրենակցին, որ պարտականութեան ճամբուն վրայ ինկաւ, առած նօթերը, որոնց մասին կը խօսի ինծի ուղղած նամակին մէջ, զրկուին Բարեգործականի կեդր. վարչութեան, եւ հրատարակուին:

×

Շիրվանդադէ ութսունին մօտեցած էր. կարելի է ըսել թէ ան աւարտած էր իր գործը, տուած էր մեր գրականութեան ամէն ինչ որ կարող էր տալ, բայց նորէն իր անհետացումը

զիս մեծապէս տիրեցուց: Խորհ. Հայաստանի երիտասարդ գրողները կը սիրէին իրենց գործով ու յարգանքով պաշարել այդ պատկառելի հինը, որուն գործը իր հիմնական ոգիով այնքան արդէն մօտ էր այժմ հոն տիրական դարձած գաղափարաբանութեան. հաճոյք մըն էր տեսնել այդ ալեւոր առիւծի — կամ հայկական իպսէնի — զլուխը՝ ծաղկատի բանաստեղծներու կամ վիպողներու թարմ զլուխներով շրջապատուած, եւ այդ գեղեցկութիւնը այլեւս պիտի չտեսնուի Հայաստանի մէջ: Ան ամենէն տրամաբանական բանն ըրաւ երթալով հաստատուիլ Խորհ. Հայաստան: Քառսի հեղինակին համար՝ տարբեր ընթացք ունենալն էր որ անբնական պիտի ըլլար: Եւ ան իր վերջին տարիներն անցուց՝ երջանիկ, հանգիստ, նիւթական հոգեբէ գերծ, պաշարուած՝ ո՛չ միայն Հայաստանի ժողովուրդին, այլ Կովկասի բոլոր ժողովուրդներուն խորին յարգանքովը՝ իբր մեծագոյն գրական դէմքը ամբողջ Կովկասի: Ան քիչ արտադրեց այդ հանգիստ պայմաններու մէջ անցուցած վերջին տարիներու շրջանին տուաւ միայն Կեանքի Բովից ինքնակենսագրական գործին երկրորդ հատորը եւ Մորկանի խնամին թատերգութիւնը, առաջինը՝ իր լաւագոյն երկերէն մին, երկրորդը՝ անարժէք գործ մը: Այն միջոցին ուր Երեւանը կը գտնուէր, ան ըսաւ ինծի թէ սկսած էր գրել մեծ վէպ մը, ուստի հայ պոլիթուազիայի կաղմաւորման, զօրացման եւ անկման բոլոր փուլերը պատկերացնող. ատկից մէկ — երկու զլուխ ալ — կենդանի ու շահեկան — հրատարակեց Երեւանի գրական մէկ հանդէսին մէջ. բայց կը վախճամ որ մահը այդ կարեւոր աշխատութեան աւարտելէն առաջ եկած ըլլայ: Կան մարդիկ որ նեղութեան, անստուգութեան մէջ տուիլ շատ կ'արտադրեն. ու Շիրվանդադէ թերեւս ատենցմէ էր: Իր վերջին շրջանի ամբողջական պատճառներէն մէկն ալ թերեւս իր ծայրայեղ բարեկամութիւնն էր Արարատ գործարանի համեղ արտադրութեանց համար. ան ամէն օր քօնեաքի շիշ մը դրպանը դրած, կ'ըսէին, հետը կը տանէր ուր որ երթար, եւ իրիկուան շիշն արդէն պարպուած էր: Չգացած ցաւիս չափ մեծ եղաւ դարմանքս, իմանալով անոր յանկարծական մահը, որովհետեւ ինծի կը թուէր թէ ան, իր առոյգ կաղ-

մուածքով եւ ուրախ տրամադրութիւններով, ինչպէս տեսայ զինքը 1932ին Երեւան, դեռ գոնէ տասը տարի կրնար ապրիլ: Ուստի եւ հարցուցի իր ամենէն մօտիկ բարեկամներէն մէկուն թէ ինչէն յանկարծ այսպէս վախճանեցաւ մեր «Շիրվան»ը. այդ մտերիմը պատասխանեց ինծի թէ ալքօլի ծայրայեղ գործածութիւնը ատոր մէջ իր դերն ունեցաւ. վերջերը՝ ոտքերը ուռած էին, առողջութիւնը հիմէն քայքայուիլ սկսած էր, եւ ահա ինչու աւելի շուտ կասեր է այդ կեանքը քան ինչ որ բնութիւնը վճռած էր այդ հզօր եւ առոյգ կաղմուածքին ու խառնուածքին համար:

Ան սակայն իր արդէն իսկ սովորականէն աւելի երկար ու լեցուն կեանքին մէջ՝ տուած էր այն բովանդակ գործը զոր իր կարողութիւնները սահմանուած էին արտադրելու: Հոս կարելի չէ՝ ու պէտք ալ չկայ ըսել նորէն թէ ինչի՞ մէջ կը կայանայ մեծութիւնն ու ինքնատուութիւնն այդ գործին: Ատենով, այս թերթին մէջ իսկ՝ այդ աշխատանքը կատարած եմ, եւ իմ այդ յօդուածս էր որ մղեց Կովկասի հայ մտաւորականութիւնը Շիրվանդադէի քօնահանգամեայ գրական գործունէութեան յորելանը կաղմակերպելու: Կը բաւէ յիշեցնել որ ան արեւելահայ գրականութեան մէջ մտցուց իրապաշտ վէպը եւ այդ գրական սեռին մէջ մեծագոյն վարպետը հանդիսացաւ, եւ ան դարձեալ եղաւ՝ Սունդուկեանցէն յետոյ՝ իրապաշտ թատերգութիւնը Հայոց մէջ զարգացնողը:

Շիրվանդադէ պիտի մնայ միշտ կենդանի՝ իբր մեր ժամանակակից մատենագրութեան առաջին դէմքերէն մին:

Անոր Արտիստը, Ցաւագարը, Քառսը, Կործանածը, Եւգինէն, Պատուի համարը, Կեանքի բովիցը անմահ գործեր են: Շիրվանդադէ ոչ միայն Համալսարան չէր դացած, այլ նոյն իսկ հայ երկրորդական վարժարան մը — ինչպէս Ներսէսեան դպրոցը կամ Գէորգեան ճեմարանը — չէր կրցած մտնել. միակ դպրոցը զոր ճանչցած է, իր ծննդավայր Շամախիի նախնական վարժարանն է եղած: Պատանի հասակէն՝ գործ փնտռելու համար Պաքու գալ հաստատուիլ ստիպուած, ան ինքնօգնութեամբ է որ իր միտքը զարգացուցած, իր լեզուն ու ոճը կաղմած է: Ընդ չէ սակայն կարծիքը անոնց որ անոր

կը մեղադրեն լեզուի աղքատութիւն եւ ոճի չզոյւթիւն: Սթիվիսք մը չէր, Կոնքուրններուն էֆրիքիւր արքիսք բաժնը չունէր. աւելի հետեւող էր ուսուցչներուն, մանաւանդ Տօսթոյեւսքիի ու Թոլսթոյի, Ժուսկալ, անսեթեւեթ ոճին: Բայց իր այդ պարզ ոճով, շնորհիւ իր հոգեբան դիտողի ձիրքերուն, կ'ըսէր ինչ որ կ'ուզէր ըսել: Ու իր լեզուն, եթէ չէ ամենէն ճոխ, երանգաւոր ու ներդաշնակ հայերէններէն մին զոր մեր ժամանակակից արուեստագէտ գրողներ կերտեցին, աղքատ ու տկար ալ չէ, Ժողովրդական հոյզով լի, կենդանի եւ առոյգ լեզու մըն է: Կը սխալին դարձեալ անոնք որ կ'ըսեն թէ Շիրվանդադէի գործին մէջ Ժխտական տիպարները աւելի յաջող են քան դրական տիպարները: Ճիշդը այն է որ իր մօտ յաջող Ժխտական տիպարները աւելի շաղմաթիւ են քան դրականները (ինչ որ միեւնոյն բանը չէ), եւ դժբաղդարար կեանքի մէջ ալ թերեւս Ժխտական տիպարները՝ կամ այն տիպարները որոնց մէջ Ժխտականը գերակշիռ է՝ աւելի բաղմաթիւ են...: Յաւագարին Սօնան, անոր մայրը, անոր ամուսինը՝ ազնիւ Մուրատը, Գիթ Դանիէլը, դրական տիպարներ են, այնքան կենդանի որքան համակրելի: Նոյնպէս եւ Արտիստին դժբաղդ ու սիրելի հերոսը, Պատուի համարի հրէշային էլիզարտովի որդին ու մանաւանդ զուստը: Իսկ Կործանւածը մեծարժէք Թատերգութեան բոլոր հերոսները, թէեւ իրարմէ գաղափարներով տարբեր, ազնիւ տիպարներ են: X

Կոմիտաս վարդապետի մահը վերջ դրաւ ուրուականային տխուր կեանքի մը զոր այդ մեծ Հայը կը քաշկրտէր տասնըհինգ տարիէ ի վեր: Նորէն սակայն, իր մտերիմներուն համար, եւ ամբողջ հայ ժողովուրդին համար, այդ վերջնական կատուճը հաղուադիւտ մտքի մը՝ որ շատոնց դադրեր էր իր բնականոն պաշտօնավարութիւնն ունենալէ, խորունկ ցաւ պատճառող դէպք մը եղաւ, վասնզի այդպիսի արտակարգ անձնաւորութեան մը հանդէպ, մարդ հակառակ գիտութեան որոշապէս եւ անողորմօրէն Ժխտական վճիռներուն՝ կը յամառի բացառիկ բուժման մը, հրաշքի մը յոյսը պահել, եւ հիմայ յոյսի ու եւ չնչոյլ ալիւս կորած է:

Այն հսկայ գործին վրայ զոր կատարած է Կոմիտաս, եւ շատ բան դրած եմ, իր հիւանդանալէն առաջ եւ յետոյ: Առաջին յօդուածս իր մասին, — ուր իր կատարելիք ապագայ գործին բաղմաձեւ մեծութիւնը նախատեսած եմ, — հրատարակուած է Անտիտի մէջ 1901ին, երբ դեռ ան, երիտասարդ, անձանօթ, Պերլին իր ուսման շրջանը աւարտելէ եւ հոն հայ երաժշտութեան մասին գերմաներէն բանաստեղծութիւն մը ընելէ եւ համերգ մը տալէ յետոյ՝ կուգար Փարիզ քանի մը շաբաթ մնալ եւ ինծի տուած այցելութեանը մէջ կը պարզէր իր ծրագրերը: ու կ'երգէր, — ինչպէս ինք միայն գիտէր երգել — մեր Ժողովրդական պաշտելի երգերը, զոր ինք գտած, գտած, գտած էր, եւ եւս յայտնութիւնը կ'ունենայի մեր ազգային մշակոյթին համար նախախնամական դեր կատարելու սահմանուած հրաշալի ուժի մը, «Նոր Ծնորհալի»ի մը, ինչպէս կը դրէի (տեսնել այդ յօդուածս Դէմքեր հաւաքածուիս առաջին հատորին մէջ): Ինչ որ կը գուշակէի, Կոմիտաս իրականացուց հոյակապօրէն (եւ եթէ իր բաղմաձեւ ծրագրին այս կամ այն կէտը չկրցաւ մինչեւ ծայրը տանիլ, յանցանքը իբր չեղաւ, այլ եղբրական դէպքերու, եւ նաեւ մէկ մարդու ուսերուն համար ծանր ծրագրի մը բարդութեան): Ան այդ գործը, որուն համար երկարօրէն ու խնամոտօրէն պատրաստուած էր Պերլինի ուսանողական տարիներուն ու Կովկասի հետախուզական եւ նախափորձական շրջանին (Պերլին երթալէն առաջ եւ ուսանողական տարիներու ամառնային արձակուրդի ամիսներուն), ան լաւագոյն կերպով կատարեց Փարիզ անցուցած մէկ տարուան (1906 — 1907) եւ Պոլիս անցուցած 3 — 4 տարիներուն ընթացքին, տխրութիւններով լի իր կեանքին երկու ամենէն բարեբաւորիկ շրջանները, ուր ան կարողացաւ իր մտաւոր ուժերուն, իր տաղանդին ամբողջ շափը տալ: Թէ՛ 1906ին Փարիզ գալուն եւ տարի մը մնալուն եւ թէ՛ 1911ին Պոլիս գալ հաստատուելուն պատճառ եւ եմ եղած. թէ ինչպէս, հիմայ աւելորդ է մանրամասնութեանց մտնել: Օր մը՝ երբ իմ անդուգական բարեկամէս ունեցած յիշատակներս պատմեմ, ատ ալ կը բացատրեմ:

Փարիզի մէջ իր կազմած հայ երաժշտա-

Կոմիտաս վարդապետ

Պերլին, 1906 :

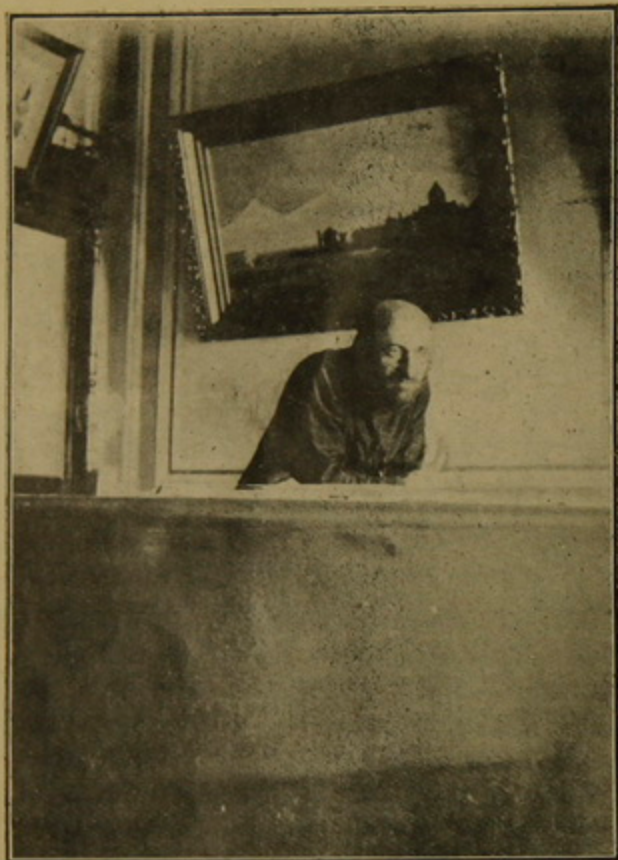
կան մեծ համերգին, որ փառաւոր դէպք մը եղաւ հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ եւ զոր տարեց «Փարիզի Հայկական Միութիւն» անուամբ խմբակցութիւն մը զոր նոր հիմնած էինք, -- ես ինքս արտասանեցի Փրանսերէն բանաստեղծութիւն մը, որուն մէջ կը բացատրէի նշանակութիւնն ու արժէքը Կոմիտասի կատարած եւ դեռ կատարելիք զործին, հարապատ հայ երգեցողութիւնը գտնողի, հայ գոյնով բաղմամբանական երաժշտութեան մը հիմնադրի, հայ եկեղեցական եւ ժողովրդական երգերու մեկնաբանող երաժշտադէտի, անմահ երգիչի եւ հեղինակաւոր ու խանդավառիչ ուսուցիչ -- խմբապետի իր հոյակապ զործին: Այդ բանաստեղծութեանս մէկ հատուածը՝ (հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան մասին) երեւցաւ

Mercury Musical-ի մէջ, եւ Կոմիտասի կատարած զործի մասին խօսող հատուածին թարգմանութիւնը՝ Անահիտի մէջ: Ժրնէլ ու Լոզան իրեն ընկերացայ երբ այդ քաղաքներու հայ ուսանողութիւնը հրաւիրեց երկուքս՝ երթալու հայ ժողովրդական երաժշտութիւնն ու բանաստեղծութիւնը ճանչցնել Ձուիցերիոյ, եւ Ժրնէլի հայկական համերգին՝ կրկնեցի Փարիզի բանաստեղծութիւնս, իսկ Լոզան նոյն բանաստեղծութիւնը՝ քիչ մ'աւելի ընդլայնուած կարգացի, ու Կոմիտաս իր եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժշտութեան գեղեցկագոյն էջերէն մէկ քանին երգեց: Ինչպէս Փարիզի համերգը, Ժրնէլի ու Լոզանի այս հաւաքոյթներն ալ՝ շնորհիւ Կոմիտասի՝ յաղթանակներ եղան հայ երգին համար:

Իր հիւանդանալէն եւ Փարիզ փոխադրուելէն յետոյ՝ Նիւ Եորքի Կոչնակին մէջ բաւական մանրամասն յօդուած մը հրատարակեցի իր զործունէութեան եւ իր հիւանդութեան մասին: Իր վաթսուներեակի տօնախմբման մեծաշուք հանդէսին, զոր Փարիզի մէջ կազմակերպեց մեր Կոմիտասեան Յանձնաժողովը, իր կեանքը, դէմքն ու զործը լուսարանող եւ փառաբանող քանի մը խօսք արտասանեցի, Անահիտի մէջ այդ նոյն նիւթին նուիրեցի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը: Եւ սակայն դեռ ի՞նչքան բան կայ իր մասին ըսելիք, զոր չեմ կրցած այդ յօդուածներուս ու բանաստեղծութեանցս մէջ լիովին ըսել: Ամբողջ աշխարհ մը կար այդ մարդուն մէջ, հանճարի եւ տառապանքի աշխարհ. եւ ես մին եղած եմ իր այն մտերիմներէն, որ զինք ամենէն աւելի մօտէն ճանչցած են, քայլ առ քայլ հետեւած են իր զործունէութեան, ծանօթ եղած են անոր բոլոր խանդավառութիւններուն, յոյսերուն, փափաքներուն, ծրարիրներուն, դժուարութիւններուն, խոչընդոտներուն, դառնութիւններուն, եւ իրենց բովանդակ սիրով ու հիացումով ջանացած են իրենց կարելին ընել անոր զործը զիւրացնելու համար: Հիմայ, սակայն, որ մարմնական պատուանն իսկ ստուած է այդ հրեղէն հոգիին, աշխարհայեցողութեան հայ վարպետի մը եւ եղբայրական բարեկամի մը անհետացումը այնպիսի տխրութիւն մը վրաս կը ծանրացնէ, որ կարող չեմ զգար զիս՝ այս հոգեկան վիճակիս մէջ՝

անգամ մը եւս եւ աւելի մանրակրկիտ ու լիակատար կերպով վերլուծել ու մեկնաբանել այդ սքանչելի ու եղերական կեանքին ամբողջ արժէքն ու ամբողջ տոամը, ամբողջ փառքն ու ամբողջ դառնութիւնը: Թող ասիկա մնայ անպակաս կատարուելիք պարտականութեանց շարքին մէջ: Հիմայ, մեր անմիջական անհրաժեշտ ընելիքը՝ շարունակելն է ջանալ որ վարպետին բոլոր անտիպ աշխատութիւնները (որոնք հոս ու հոն զեռ կը մնան ցրուած) հաւաքուին (եւ այդ գործին մէջ Թորոս Ազատեանի մեղի արդէն իսկ մատուցած ծառայութիւնը անգնահատելի է), եւ շարունակելն է նաեւ հրատարակել այդ անտիպները եւ ջանալը որ մեր ժողովուրդին միահամուռ փափաքը Կոմիտասի մարմինը Հայաստանի մէջ թաղուած տեսնելու՝ կատարուի: Կոմիտասեան Յանձնաժողովը, որ տարաբաղ Վարպետին տասնչորս տարիէ ի վեր հիւանդանոցի ծախքերը հոգալու համար աշխատելէ դատ, անոր անտիպ գործերը պարունակող վեց տետր հրատարակեց, ինչպէս եւ անոր սքանչելիօրէն ձայնագրած եւ դաշնակա Պատարադը, ու անոր Լայպցիգի հրատարակած եւ սպառած երկու երգատետրերը կրկին տպագրեց, որոշած է իր գոյութիւնը պահպանել եւ հրատարակել Կոմիտասի այն բոլոր անտիպ գործերը, որ իր ձեռքն են կամ զոր պիտի յաջողի ձեռք ձգել: Իսկ անոր մարմնոյն Հայաստան փոխադրութեան համար հարկ եղած դիմումն ըրաւ արդէն Յանձնաժողովը, ու կը յուսանք որ ի մօտոյ կը ստանանք զրական պատասխան մը եւ մեր մեծ երաժշտին յոյնատանջ նշխարները կ'երթան հանդիլ հայրենի քաղցր հողին մէջ, ծոցը այն ժողովուրդին որուն մեծագոյն պառայողներէն եւ շքեղագոյն փառքերէն մին եղաւ: Մօտ ատենէն Կոմիտասեան Յանձնաժողովը ի լոյս պիտի ընծայէ նոր հաւաքածու մը հայ ժողովրդական երգերու՝ Կոմիտասի ձեռքով հաւաքուած եւ դաշնակուած, եւ որոնք ցարդ անտիպ կը մնային: Իսկ Անահիտի ներկայ թիւին մէջ կ'երևայ՝ Յանձնաժողովի հաւանութեամբ՝ առաջին դուխր Կոմիտասի «Հայ գեղջուկ երաժշտութեան» վրայ ուսումնասիրութեան, որուն ձեռագիրը Թորոս Ազատեան յաջողեցաւ գտնել եւ մեղի հասցնել:

Այդ կարեւոր գործը, որ զժողովարար անաւարտ մնացած է, իր պատմութիւնն ունի: Ֆրանսացի հանգուցեալ երաժշտադէտ եւ հայ մշակոյթի բարեկամ Փիէր Օպրին, 1907ին, Փարիզի հայկական մեծ համերգէն յետոյ, օր մը որ իրեն աչցելութեան դացեր էի Կոմիտաս վարդապետին հետ, առաջարկեց անոր ընտրել եւ արտադրել՝ առանց դաշնակութի՝ իր հաւաքած ժողովրդական երգերէն հարիւր հատ եւ զրել գիտական ուսումնասիրութիւն մը հայ ժողովրդական երաժշտութեան վրայ, ու ինձմէ խնդրեց Ֆրանսերէն թարգմանել այդ հարիւր երգերուն խօսքերը եւ Կոմիտասի զրելիք ուսումնասիրութիւնը, յայտնելով թէ ինքը պատրաստ էր իր ծախքով հրատարակել այդ ազգագրական-երաժշտագիտական հաւաքածուն: Կոմիտաս վարդապետ՝ Մ. Արեղեանի աշխատակցութեամբ իր կազմած եւ հրատարակած հայ ժողովրդական երգերու երկու յիսնեակին եղանակներով որոշեց կազմել այդ հաւաքածուն, եւ ինչպէս սկսաւ գրել իր ուսումնասիրութիւնը. քանի մը շարթուան մէջ, երկու յիսնեակին խօսքերը եւ թարգմանած էի արդէն. թարգմանեցի նաեւ իր ուսումնասիրութեան այն առաջին քանի մը գլուխները զոր զրեց ու յանձնեց ինձի: Եւ ահա օր մը, ուղեց գիտնալ թէ Օպրին ինչ ձեռով ու չափով մտադիր էր իր հեղինակի իրաւունքը ապահովել, եւ երբ Օպրին յայտնեց թէ զրքին վաճառման հասցիքէն՝ տպագրութեան ծախքը հանելէ յետոյ՝ հարիւրին յիսունը իրեն պիտի յանձնէր, Կոմիտաս զժողով մնաց եւ մերժեց. Կոմիտաս զբամասէր չէր, եւ եթէ նիւթական լաւ պայմաններու մէջ ըլլար, ապահովապէս առանց ու եւ է առարկութեան կ'ընդունէր Օպրին պայմանները: Այդ պայմանները շատ բարեկամական չէին անշուշտ, բայց «Վաշխատուական» ալ չէին, ինչպէս Կոմիտաս կը կարծէր. փարիզեան հրատարակիչներու սովորական պայմաններէն քիչ մ'աւելի լաւ էին նոյն իսկ տպագրութեան ծախքը ստանձնող հրատարակիչը հարիւրին յիսունէն շատ աւելի քիչ կուտայ հեղինակին. բայց Կոմիտաս նիւթական անձուկ պայմաններու մէջ է որ այդ մէկ տարին անցուց Փարիզ. այդ ծնար ու կարեւոր աշխատութեան վարձատրութիւնն

Կոմիտաս վարդապետ

Կ. Պոլիս, 1913 (?)

ստանալու համար ստիպուած պիտի ըլլար տարիներ սպասել՝ որպէսզի վաճառուէն նախ ծախքը ելլէ եւ յետոյ ստանայ հարիւրին յիսունը միացին. ասիկա ջղայնացուց զինքը, եւ չուզեց շարունակել այդ գործին շարադրութիւնը: Ձանացի համոզել զինքը որ չյամառի իր մերժումին մէջ. իր սքանչելի մէկ գործն էր, որուն խմբագրումը եւ հրատարակումը գոնէ կ'ապահովուէր այդ կերպով, ու պէտք չէր այդ կարելութիւնը կորսնցնել: Չուզեց լսել բարեկամական խորհուրդիս, դադրեցուց շարադրութիւնը: Հարիւր երգին եղանակները գրի չէր առած հրատարակութեան համար. ուսումնասիրութիւնն ալ ձգեց այդ անաւարտ վիճակին մէջ, եւ երբ մեկնեցաւ Փարիզէն զայն առաւ հետը տարաւ այդ կիսկատար ձեւով (տեղ տեղ յիշա-

տակուած երաժշտական օրինակները դրուած, շատ աւելի յաճախ՝ ատոնց տեղը բաց ձգուած, ու վերջին գլուխները բնաւ չգրուած): Այդ ուսումնասիրութեան մէկ գլուխը՝ իր ձեռքով վերամշակուած եւ լրացուած՝ իմ թարգմանութեամբս երեւցաւ Մերփիւր Միզիփալ հանդէսին մէջ (1907ին), եւ նոյն գլխուն բնագրին մէկ մասը՝ Անահիտի 1907ի 3-4-5 եւ 6-7-8-9 թիւերուն մէջ: Արդ, հիմայ որ ունինք՝ շնորհիւ թ. Ազատեանի փնտռութիւններուն՝ այդ աշխատութեան բնագիրը եւ իմ թարգմանութեանս ձեռագիրը, ցաւով կը նկատեմ որ այդ աշխատութիւնը 1907էն ի վեր մնացեր է գրեթէ միեւնոյն կիսաւարտ վիճակին մէջ: Վարդապետը չէ գրած անոր վերջին գլուխները: Առաջին գլուխներուն մէկ քանի հատուածներուն վրայ մատիտով գիծ քաշած է, ուրիշ տեղուանք՝ փոփոխումներ կամ յաւելումներ ըրած է, տեղ տեղ՝ երաժշտական օրինակները աւելցուցած է, բայց այլ տեղուանք բաց ձգուած տեղերը դեռ մեծ մասամբ կը մնան բաց: Երկրորդ տետրակը ունինք՝ երկու անգամ գրուած, մին ամբողջութեամբ էջերուն վրայէն մատիտով գրծուած, միւսը՝ քիչ տարբերութեամբ նոյն բնագիրը պարունակող, իսկ Ամանակի նուիրուած գլուխը որ հոգ չ'աւարտիր, ուրիշ տետրի մը մէջ վերամշակուած եւ ամփոփուած ձեւով մը ունինք Փրանսերէն թարգմանուած (մասամբ իմ, մասամբ ուրիշի մը գրով) եւ այդ թարգմանութիւնը որ կատարուած է 1914ին, Փարիզ՝ Երաժշտագիտութեան Միջազգային Համաժողովին իր կատարելիք բանախօսութիւններէն մին կադմեց: Այդ մեծ ուսումնասիրութիւնը կը մնայ ուրեմն անաւարտ, բայց այդ կիսկատար ձեւին մէջ ալ ան շատ կարեւոր ու իր տեսակին մէջ եղական աշխատութիւն մըն է, որ՝ իրազեկ երաժշտագէտներու խնամքով՝ եւ ծանօթագրութիւններով պէտք է հրատարակուի նոյնութեամբ, եւ կարող է իրրոհաճվիրայ ծառայել հայ ժողովրդական երաժշտութիւնն ուսումնասիրող ուրիշ խուզարկուներու:

Կոմիտասի մահուան լուրը ցնցեց հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ: Հայաստան ինչպէս արտասահման, բոլոր Հայերը (առանց ո

ևւ է բացառութեան՝ ոտքի կանգնեցան իրենց յարգանքը յայտնելու համար այդ բաղմերախտ հայ մտաւորականին: Երեւանի պետական Երա-
ժշտանոցի սրահին մէջ, երաժշտադէտներու Միութեան կողմէ կազմակերպուած սուզի ե-
րեկոյ մը տեղի ունեցաւ, ուր Մուշեղ Աղայեան անոր կեանքին ու ստեղծագործութեան վրայ
զեկոյց մը կարդաց եւ ուր երգուեցան ու նը-
ւագուեցան անոր զեղեցկազոյն զործերէն մէկ
քանին: Փարիզ, Կոմիտասեան Յանձնաժողո-
ւի Նախաձեռնութեամբ, հանդիսաւոր պատա-
մատուցուեցաւ եւ հոգեհանգստեան պաշ-
կատարուեցաւ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ,
արաւուր Գարեգին եպս. Սաչատուրեան
զուգիւ քարոզով մը Կոմիտասի ներքոյը հիւ-
սեց, պատարագէն յետոյ եկեղեցւոյն դրան
առջեւ տեղի ունեցաւ յիշատակի հանդէս մը,
խուռն բաղմութեան առջեւ որ լեցուց Ժան
Կոստն փողոցին ամբողջ այդ մասը. հոն, դա-
ղադին առջեւ որ զետեղուած էր մուտքի դրան
սեմին վրայ, յարգանքի իրենց խօսքն ըսին Պ.
Ամեռէ Կաթողէ՝ յանուն երաժշտադիտութեան
Քրանսական ընկերութեան՝ որուն նախագահն
է, Փրոֆ. Քուրթ Սաքս՝ յանուն երաժշտադի-
տութեան միջազգային ընկերութեան, այս տո-
ղերը զրոյր՝ յանուն Կոմիտասի ամենահին
բարեկամներուն եւ Կոմիտասեան Յանձնաժո-
ղովին, Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան՝ յանուն
Միութեան Միարանութեան, Պ. Յակոբ Գա-
լըպէեան՝ յանուն Փարիզի Հայ Եկեղեցւոյ հո-
գարարձութեան, Պ. Արայ Պարթեւեան՝ յա-
նուն Փարիզի հայ երգչախումբերուն եւ երգա-
հաններուն, Պ. Հայկ Սեմէրճեան՝ յանուն Կո-
միտասի սաներուն, Պ. Հրաչ Երուանդ՝ յանուն
Ապագայ Թերթի, Պ. Շ. Միսաքեան՝ յանուն
Յառաջ Թերթի, Տօթթ. Գայճեան՝ յանուն
Հօկի, Պ. Տ. Զիթունի՝ յանուն Վանեցոց հայ-
րենակցականին, եւ Կարօ Ուշագլեան՝ յանուն
Կոմիտասի ծննդավայր Քէօթահիայի Հայոց
հայրենակցականին:

Նմանօրինակ հոգեհանգստեան պատարագ
մը մատուցուեցաւ Մարտէյ՝ Ս. Բարդիմանաց
եկեղեցւոյն մէջ, եւ յետոյ յիշատակի հանդէս
մը տեղի ունեցաւ նոյն եկեղեցւոյ մէջ: Երու-
սաղէմ, Անթիպաս, Գահիրէ, միեւնոյն քաղաք-
ականութիւնը կատարուեցաւ՝ արժանավայել

հանդիսաւորութեամբ, եւ միւս գաղութներն ալ
անշուշտ նոյնը ընելու վրայ են այս պահուս կամ
պիտի ընեն:

Յառաջ Թերթի մէկ աշխատակիցը ջանա-
ցած էր Կոմիտասեան Յանձնաժողովի կար-
դարած յարգանքի հանդէսը խճրճել, նոյն ա-
տեն իրր միմիայն Դերենիկ Դեմիրջեանի եւ
Յառաջի կողմէ արտայայտուած նոր ու արի
դաղափար մը ներկայացնելով Կոմիտասի գոր-
ծը դատելու եւ գնահատելու եղանակ մը որ
Յառաջի աշխատակցին կարծածէն շատ աւելի
հին է եւ այժմ արդէն համատարած դարձած:

«Այս առթիւ հարկ կը տեսնենք զիտել տալ
թէ, կը դրէ այդ պարոնը, Երեւանի մէջ կազ-
մուած յիշատակի հանդէսը աւելի վայել էր
մեծ երաժշտադէտին, աւելի զեղեցիկ ցոյց մըն
էր յարգանքի, քան Փարիզի «Թաղումը»: Այս-
տեղ, Լոյս-Քաղաքին մէջ, հայ ստեղծագործող
միտքին փառարանութիւնը կատարելու ատենն
իսկ, մարդիկ տակաւին չեն կրնար բաժնուիլ
ժամուն բակէն»: Ու կը վերջացնէ սա գոհակո-
րէն եռախաչական տողերով. «Ու եթէ Փարիզի
հայ մշակութային միութիւնները, իրենց կար-
դին, դիտեն միայն Շիրվանզադէն աստուածա-
ցնել՝ կրկնակ հանդէսներով, պատճառն այն է
որ տակաւին կը դռնուին սովորական գրողի
մը տեղի ունեցաւ նոյն եկեղեցւոյն մէջ: Երու-
տարիքին մէջ, առանց երբեք ուղելու բարձրա-
նալ Կոմիտասի մեծութեամբ պարծենալու հա-
սունութեան (.'.'.'.)»:

Եթէ Կոմիտաս երաժշտին մեծութիւնը ըմ-
բոնելն սպացուցանելու համար անհրաժեշտ է
«ժամուն բակ»էն հեռու՝ սրահ մը բռնել եւ հոն
համախմբուած ժողովուրդին առջեւ պանծա-
ցնել անոր զործին արժէքը, Յառաջի աշխա-
տակիցը կրնար յիշել, որ Կոմիտասեան Յանձ-
նախումբը երեք անգամ բրած է այդ բանը, ու
յաւագոյն ձեւով, տարաբաղդ վարդապետին
հիւանդանոց մտնելէն ի վեր, — անգամ մը՝
Փիեյէլի սրահին մէջ, ուր Վարդան Սարգսեանի
ղեկավարութեան տակ երգչախումբ մը երգեց
վարդապետին դաշնակած երգերէն մէկ քանին
եւ այս տողերը զրոյր Քրանսերէն բանախօ-
սութեամբ մը պարզեց ու փառարանեց Կոմի-
տասի գործը, անգամ մը՝ Սալ տէղ Ակրիքիւ-

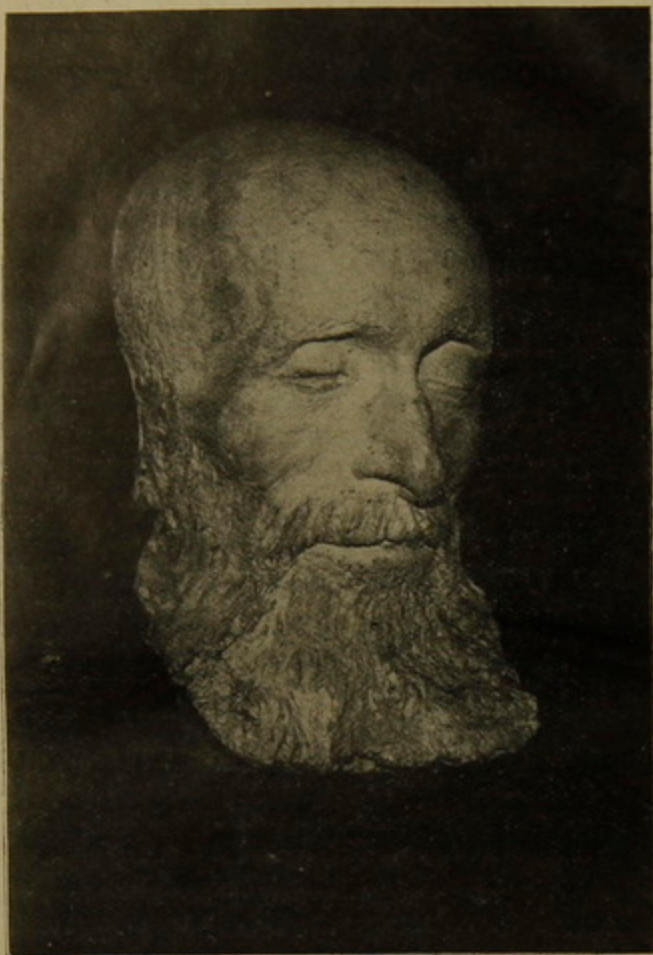
Կոմիտաս վարդապետ մահուան անկողնին մէջ

Թէօրի մէջ, ուր տրուեցաւ համերգ մը վարդապետին դործերով եւ Աւետիք Ահարոնեան հրաւիրուած էր ներքողը հիւսելու մեծ երաժշտին եւ Գէորգեան ճեմարանի իր զպրօցակցին. երրորդ անգամ, վաթնամեակին առթիւ Միւթիւալիթէի մեծ սրահին մէջ ուր Յանձնաժողովը սարքեց ի պատիւ Կոմիտասի այն վեհաշուք հանդէսը, որուն մասնակցեցան Փարիզի բոլոր տաղանդաւոր հայ երգիչներն ու երգչախումբերը: Ու մահուրնէն ետքն ալ այդպիսի հանդէս մը սարքելու որոշումը տուած է արդէն Յանձնաժողովը, բայց այդ հանդէսը տեղի պիտի ունենայ քանի մը ամիս յետոյ, որպէսզի Վարդան Սարգսեան ատեն ունենայ խնամքով պատրաստելու փարիզեան հայ երգչախումբերը Կոմիտասեան համերգի մը եւ Կոմիտասի յիշատակին նուիրուած յարգանքի հանդէսի մը համար, որուն պիտի հրաւիրուին հայ եւ օտար երաժշտասէրները: Սպասելով որ այդ որոշումն ալ զործադրուի, Յանձնաժողովը խորհեցաւ որ պատշաճ էր եւ հարկաւոր էր յուզարկաւորութեան կրօնական հանդէսին հետ՝ միեւնոյն օրն իսկ՝ նոյն տաճարին մէջ

կամ անոր սեմին վրայ՝ կատարել Կոմիտասի յիշատակին նուիրուած աշխարհական յարգանքի ցոյց մը, եւ այդ ցոյցը տեղի ունեցաւ ամենէն վայելուչ ձեւով: Յառաջի աշխատակիցը որ «Ժամու բակ» արհամարհական բացատրութիւնը կը գործածէ, կը մոռնայ որ Կոմիտաս մեծ երաժիշտ էր նաեւ մեծ վարդապետ մը Հայ Եկեղեցւոյ, արժանաւոր յաջորդ մը մեր հին հոյակապ հոգեւորականներուն, որոնք միանգամայն մեծ արուեստագէտ կամ մեծ զրագէտ, մեծ գիտնական, մեծ բանաստեղծ էին ու մեծ հոգեւորական. եւ ինչքան ալ՝ թէ՛ Էջմիածին եւ թէ՛ Պոլիս՝ ո՛չ մեր բովանդակ եկեղեցականութիւնը, այլ ինչ ինչ եկեղեցականներ (մեծ ու փոքր) զինք չըմբռնած, զինք խժբժած կամ նոյն իսկ նեղած ըլլան, ան Գէորգեան հոգեւոր զպրօցի սան, Էջմիածնայ տաճարի սարկաւազ դարձած ըլլալուն շնորհիւ է որ կաթողիկոսին Մանթաշեանի մօտ միջնորդութեամբ զրկուեցաւ Պերլին երաժշտական դիտութիւնն ուսանելու, եւ ան — ինչպէս ինքն իսկ ինծի կ'ըսէր — կրօնաւոր ըլլալուն համար է որ զիւրութիւն ունեցաւ զիւզական բոլոր շրջանակ-

ներու մէջ ազատ մտնելու — ժողովրդական հանդէսներու մէջ, կրօնական ուխտագնացութեանց, հարսանեկան հանդէսներու ինչպէս եւ հարսը հագուեցնելու երգախառն աւանդական ատենին արարողութեանց — եւ երգեր հաւաքելու. ան՝ դարձեալ՝ վարդապետ ըլլալուն համար է որ — անշուշտ խորաթափանց մտքով մ'օժտուած եւ զերման բանասիրութեան խուզարկու մեթոտներովը զինուած վարդապետ մը, — աւելի հեշտիւ կրցաւ ուսումնասիրել մեր ազգային երաժշտութեան բարձրագոյն ձեւը՝ կրօնական երգերը, ջանաց ու յաճախ յաջողեցաւ գտնել մեր շարականներուն, տաղերուն նախնական, հարազատ եղանակները. վարդապետ ըլլալուն համար է որ՝ ան զիւրութիւն ունեցաւ խումբեր կազմելու, դպրաց խումբ՝ Էջմիածին, ժողովրդական մեծ երգչախումբ՝ Պոլսոյ մէջ։ Այնպէս որ «ժամ»ը զոր Յառաջի աշխատակիցը կ'արհամարհէ, Կոմիտաս երաժշտին օգտակար եղաւ, անոր կատարել ուզած բարդ ու դժուար զործը որոշ չափով հեշտացուց։ Եւ արդէն հայ մտաւորական մը (նոյն իսկ ազատաստ) տեղ ու ապերախտ բան մը կ'ընէ՝ ըստ իս՝ արհամարհելով «Հայ Եկեղեցին», որ մեղի տուաւ մեր ազգային դիրքը, յղկեց, կատարելագործեց մեր լեզուն եւ մեղի պարզեւեց ոսկեղարեան հայերէնին հրաշալիքը, հիմնեց մեր մատենագրութիւնը եւ դարերով էական դերը կատարեց մեր մշակութիւնը գրեթէ բոլոր ճիւղերուն յաճախման եւ դարգացման գործին մէջ։ Այս հանդէսը որ պատարագէն յետոյ՝ կատարուեցաւ Փարիզի մեր եկեղեցւոյն ոչ թէ «բակ»ը, այլ դրան առջեւ, ամենէն վեհաշուք, ամենէն սրտառու շէնքը մին եղաւ որուն ականատես եղած ըլլամ կեանքիս մէջ։ Այդ խումբամբոյս բաղձնութիւնը, որ չէր կրնար սղմիլ եկեղեցիին մէջ (եւ այդ պատճառով Յանձնաժողովը որ չեց որ աշխարհական հանդէսը՝ անմիջապէս յաջորդելով պատարագին՝ եկեղեցւոյն դրան առջեւ տեղի ունենայ), համախմբուած էր փողոցին մէջ, որուն մէկ բաւական լայն մասը կը զրաւէր, փողոցին՝ որ սղահանդէսի մեծատարած սրահ մը դարձած էր, իբրեւ ձեզուն երկինքն ունենալով (որ պարզ ու անամպ էր այն օրը) եւ իբրեւ բեմ՝ մեր մայրական եկեղեցւոյն

դուռը, իր սեմին վրայ կրելով ողբացուած մեծ Հայուն դազադը. ոստիկանութեան կարգադրութեամբ կառքերու անցքը այդ փողոցէն՝ հանդէսին ամբողջ տեւողութեանը՝ արգիլուեցաւ. ժողովուրդը՝ լուռ, ամփոփուած, կարգապահ, խոհուն, մէկուկէս ժամ կեցաւ հոն՝ լսելու մեր մեծ երաժշտին մատուցուած յարգանքի արտայայտութիւնները։ Դիմացի տուններուն պատուհաններէն, Ծրանացիներ պատկառանքով կը դիտէին այն բացառիկ մեծարանքը զոր մեր ժողովուրդը կը մատուցանէր իր վախճանած մէկ նշանաւոր գործիչին։ Այս բոլորը, եւ այդ սիրուած ու ողբացուած մեղելին անշէջ յիշատակին ու անմահ գործին շուրջ միացումը Փարիզի բոլոր հայ հոսանքներուն եւ կազմակերպութեանց, եւ ներկայութիւնը երկու մեծանուն եւ հեղինակաւոր եւրոպացի երաժշտագէտներու, մին Ֆրանսացի, միւսը գերմանացի, որ կը փառաբանէին մեր մեծ երաժիշտը, անոր պատարագը անմահ գործը կը հռչակէին, այս եկեղեցւոյն մէջ իսկ անոր տարիներ առաջ կազմակերպած Հոգեգալուստի գիշերային արարողութիւնը (հոյակապ համերգ հայ կրօնական երաժշտութեան) կը պանծացնէին իբրեւ բարձր արուեստի անմոռանալի գեղեցկութիւն, այդ բոլորը՝ Յառաջի այդ թեթեւօտիկ աշխատակցին համար կրնայ «ժամու բակի» հաւաքոյթ յայտարարուիլ, բայց Կոմիտասի հոգիին՝ եւ Կոմիտասը լըջօրէն հասկցողներուն համար՝ մեծ երաժշտին ու մեծ վարդապետին այդ ձեւով փառաբանումը ամենէն հարազատօրէն հայկականն էր եւ ամենէն վեհօրէն գեղեցիկն ու յուզիչը. ու այդ նոյն րոգէր, որ Շիրմանգազէն «սովորական գրող» կ'անուանէ եւ կ'երեւակայէ թէ Կոմիտասը ոչ թէ ազգագրական հաւաքիչ, ոչ թէ նախնական երաժիշտ, այլ ստեղծագործ արուեստագէտ, հայ նոր երաժշտութեան հիմնադիր հոշակալը Դերենիկ Դեմիրջեանի եւ Յառաջի (՝՝՝) կողմէ մէջտեղ նետուած նոր քէզ մըն է, պէտք է գիտնայ որ այդ թէզը վաղուց պաշտպանուած է թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար լուսագոյն երաժիշտներու եւ երաժշտասէր մտաւորականներու կողմէ (կարդալ ինչ որ գրած են այդ մասին Լուի Լալուս, Պ. Հարթման, Պ. Ամէտէ Կասթուէ, Օր. Մ. Բարայեան,

Կոմիտաս վարդապետի դիմակը
Մահուրնէն անմիջապէս յետոյ՝ նկարիչ Արիէլ Անէմեանի ձեռքով առնուած :

Հանդուցեալ Պ. Ղօրդանեան, Թ. Ազատեան, այս ատղերը զրոզը եւ ուրիշներ, որոնց կարգին՝ այս օրերս իսկ՝ Շահան Պէրպէրեան՝ Սիոնի իր շատ գեղեցիկ յօդուածով. այդ քէզը ջերմօրէն բանաձեւուեցաւ այն խանդավառ յօդուածներուն մէջ զոր ողբացեալ վարդապետին վաթսուհամեակին առթիւ Երեւան հրատարակուած զրքոյկի մը մէջ համախմբեցին Դերենիկ Դեմիրճեան, Ռոմանոս Մելիքեան, Գարեգին Լեւոնեան, Ռուբէն Թերլէմէզեան, Սպիրիդոն Մելիքեան եւ այլք, այդ թէզը որոշապէս արտայայտած են Անուշաւան Տէր Դեւոնդեան՝ Խորհրդային Արուեստ ամսագրին մէջ տարի մը առաջ երևցած յօդուածով մը, Ռուբէն Թերլէ-

մէզեան՝ մէկէ աւելի յօդուածներով (ու նաեւ ամբողջ զրքով մը, որ քիչ ատենէն լոյս կը տեսնէ), եւ Սպիրիդոն Մելիքեան՝ յառաւել զրքոյկով մը, ինչպէս եւ իր Ուրուագիծ հայ երաժշտութեան պատմութեան կարեւոր դործին մէջ: Ոչ ոք այսօր պիտի համարձակէր, ո՛չ Հայաստանի մէջ, ո՛չ արտասահման Կոմիտասը «փրիմիթիփ երաժիշտ» կամ «աղբաղբական հաւաքիչ» անուանակոչութեանց մէջ սղմեցնել. Դեմիրճեան իր այդ նոր յօդուածին մէջ ակնարկած է ապահովապէս անոնց որ ատենով այդպիսի կարծիք մը մամուլի մէջ յայտնած են կամ անոնց որ թերեւս այս կամ այն անկիւնը ատիկա կը փսփսան դեռ (բայց որոնցմէ ոչ ոք այդ-

պիտի բան գրելու ելաւ Երեւանի մամուլին մէջ)։ Ու տրամօրէն զաւելտականը ներկայ պարագային՝ այն է որ ինքզինքը Դեմիքիւնեանի հետ Կոմիտասի բուն գործին միակ ճիշդ որակիչը երեւցող Յառաջը ինք եղաւ միակ հայ թերթը որ հրատարակեց Արայ Պարթեւեանի շատ ցաւալի յօդուածը, որ եթէ մինչեւ «Ժիր-միթիֆ» երաժիշտ եւ ազգագրական հաւաքիչ» բանաձեւը չէր երթար, երգահանի տիտղոսը կը զլանար Կոմիտասին, ու քանի մը գովեստներու կողքին Կոմիտասի գործը վերածելու, փոքրացնելու ճիշդ մը կը մատնէր։ Թէ շատոնց ի վեր կը սիրեմ ու կը գնահատեմ Պարթեւեանը՝ իր նուրբ տաղանդին եւ եռանդուն աշխատասիրութեան համար, ասիկա ազատացուելու պէտք չունի։ Բայց կը կարծեմ որ Յառաջը ամենէն ճշմարտապէս բարեկամական ընթացքը բռնած պիտի ըլլար անոր հանդէպ՝ մերժելով հրատարակել այդ տարօրինակ յօդուածը։ Հող՝ Կոմիտասը կը ներբողուի իրր հայ երգի գտիչ, ժողովրդական երգերու հաւաքիչ, իրր ատոնց յաջող դաշնակիչ, եւ այն ալ պարզ, դիւրաւ երգուելիք՝ դաշնակման մէջ միայն յաջող (.'.)... , քոնքրքիւնով միայն դաշնակել կրցող եւ ոչ արմոնիով... եւլն, եւլն։ ու անոր արտադրութեանց մէջ՝ երգահան անունը իրեն տրուին արդարացնող ու եւ է գործ չի նշմարուիր այդ յօդուածին հեղինակին կողմէ։ Արդ, Կոմիտաս ի ծնէ երաժիշտ, ամէն բանէ առաջ երգահան է, իր անձնաւորութեան մէջ տիրողը երգահանն է։ Երգահան անունուելու համար անհրաժեշտ չէ օփերաններ եւ սէֆֆոնիններ գրել։ Կալիս երգը, Լօռուայ Հոռովելը, Սիֆֆօնայ Բաղէթը եւ Պատարագը։ Կը բաւեն երգահան ու մեծ երգահան տիտղոսը տալու համար Կոմիտասին։ Մեծ երգահան, եւ առաջինը որ հայ բաղմաձայն երաժշտութեան երգահանը եղաւ։ Ոմանք ըսին, հիացման արտայայտութի ծալրայեղութեան մը երթալով, թէ Կոմիտաս հայ երաժշտութեան Ս. Մեսրոպը եղած էր։ աղ ճիշդ չէ։ չլիթութիւն մը կայ հող. Ս. Մեսրոպէն առաջ Հայը անգիր բանաստեղծութիւն ունէր միայն, գիր ու մատենագրութիւն չունէր, ատոնց ստեղծումը ամբողջապէս կը պարտինք Ս. Մեսրոպին։ Կոմիտասէն առաջ մենք ունեցեր ենք սքանչելի հայ երաժշտութիւն, — մեր հին

եկեղեցական երգեցողութիւնը հարուստ է այդ գեղեցկութիւններով չնորհիւ Թաշատուր Տարօնցիի ու Ներսէս Ծնորհալիի պէս մեծ ու վերանորոգիչ վարպետներու որ իրենց ատենի Կոմիտասները եղած են։ Մեր ժողովուրդն ալ շատոնց ի վեր կ'արտադրէ իր գեղջկական գմայլելի երգերը, ինքնատիպ, դունազեղ, թարմ հրապոյրով։ Բայց մեր եկեղեցական երգեցողութիւնը խաթարուած էր օտար ազդեղութիւններով, ժողովուրդը իր սեպհական երգերուն հետ՝ եւ շատ տեղ անոնցմէ աւելի՝ սկսած էր երգել օտար ժողովրդական երգեր կամ օտար ոճով հայ երգեր։ Կոմիտաս վերագտաւ հայ երաժշտական ոճը, ընտրեց հարազատ հայ ժողովրդական երգերը եւ զանոնք միայն հաւաքեց, եկեղեցական երգեցողութիւնը վերահաստատեց իր հարազատ ձեւին մէջ, այդ եղանակներուն ամենէն գեղեցիկները դաշնակեց հայ ուլուլ ու ոճով, եւ արտադրման ու դաշնակման իր հայ երգահանի անձնական հանճարը խառնեց այդ աւանդական եղանակներով արտայայտուած հայ ցեղային հանճարին։ Հրակայ, գործ, թուական բացող գործ. հայ տոհմային երաժշտութիւնը վերագտնուած, եւ Հայոց ու ամբողջ մարդկութեան ծանօթացուած, հայ երաժշտական դարաւոր բնիկ ստեղծագործութիւնը՝ հայ հանճարեղ երաժշտի մը ձեռքով վերաստեղծուած, հայ զուտ գոյնով նոր բաղմաձայն երաժշտութիւնը առաջին անգամ ըլլալով այդ մեծ արուեստապէտին բնագոյնն ու հմտութեամբ կազմաւորուած եւ ինչ ինչ գործերու մէջ արդէն իսկ հրաշակերտներու յանգած, — ահա ինչ որ ըրած է Կոմիտաս իրր երաժշտապէտ եւ իրր երգահան։ Իրր երգահան ան զեռ շատ աւելին արտադրած կ'ըլլար եթէ ահապէս ժամանակ զոհած չըլլար իրր հաւաքիչ, իրր խումբեր կազմող ու վարող, իրր երգիչ, իրր կրօնաւոր, իրր բանախօս, եւ եթէ այդ անգուղական երգիչն ու երգահանը յաճախ ու ծանրօրէն զբաղած չըլլար նաեւ հայ երաժշտութեան տեսարանական ուսումնասիրութիւններով, հայ հին խաղերգութեան բանալին գտնել ճշնող շարաշար աշխատանքներով որոնք իրմէ շատ ուժ խլած են եւ զոր հիւանդութիւնը եկաւ վերջնական արդիւնքի լուծման մը յանդէպն առաջ կ'ստեղծէր։ Եւ ատանց այդ

աշաւոր հիւանդութեան որ իր ուժերուն լրութեան մէջ զայն անշարժացուց, ան այս տասն-եւհինգ տարիներուն՝ զոր անցուց բռնադատուած ամբարշտան մը մէջ, ո՛վ գիտէ իրր եր-գահան գետ ի՛նչքան գեղեցիկ գործեր պիտի տար մեզի:

Ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ ուրանալ հայ ժա-մանակակից ուրիշ երգահաններու տաղանդը: Մենք կը պարծենանք Չուհաճեանով, Եկմալեա-նով որ վարպետներ եղան իրենց ուրոյն գոր-ծին մէջ, Սպենդիարեանով, որ միջազգային համբաւի տիրացած մեծ երաժիշտ մը եղաւ, եւ ատոնցմէ ի վեր յայտնուած բազմաթիւ հայ երգահան-ստեղծագործ երաժիշտներով, որ թէ՛ արտասահմանի եւ թէ՛ մանաւանդ Հայաս-տանի մէջ հայ բազմաձայնական եւ գործիա-կան նորաստեղծ երաժշտութիւնը օրէ օր կը ճոխացնեն, եւ որոնց գործերուն նուիրուած համերգ մը կազմելու պատուական դադափարն ունեցաւ Պարթեւեան: Բայց Կոմիտասինն է փառքը հարազատ հայ գոյնով ու ոգով բազմա-ձայնական երաժշտութիւն մը առաջին անգամ յղացած եւ իրականացուցած ըլլալու: Սպեն-դիարեան զա՛յն առաջնորդ առնելով իր Ալ-մաստը գրած է. Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեան, որ երկու օփերա գրած է, իր յօդուածին մէջ կը խոստովանէր թէ հայ բազմաձայնական ե-րաժշտութեան հիմնադիրը Կոմիտասն է. Պար-թեւեան մեծ սխալ գործած է այդ յայտնի ճշ-մարտութիւնը հերքել փորձելով, եւ Յառաջ ամենամեծ սխալ գործած է չխորհելով այդ յօդուածը չհրատարակելու ծառայութիւնը մա-տուցանել Պարթեւեանին:

Աշխարհ մըն է Կոմիտաս, անոր վրայ շատ բան գրուած է, եւ գետ շատ աւելին կայ գրը-ուելու: Դեռ երկար ատեն հայ երաժշտագէտը, հայ երգահանը, հայ ազգագրագէտը եւ հայ հայրենասէրը պիտի գրադին այդ բազմերախտ ու գիւթիչ գէմքով: Այսօր, իմ մասիս, ես կ'ուզեմ շատանալ խորունկ ցաւի եւ անխառն հիացման այս քանի մը արտայայտութիւննե-րով:

ՓՐՈՖ. ՇԱՐԼ ՌԻՇԷ.— Քիչ օր առաջ վախճանեցաւ՝ ութսուն եւ հինգ տարեկան հա-սակին մէջ՝ այս աշխարհահոգեակ անձնաւո-րութիւնը, որ Ֆրանսական գիտութեան փառ-

քերէն մին եղաւ: Ֆրանսական գիտութեան ու-րիշ հսկայ մը, Փրոֆ. տ'Արսոնֆալ, որ անոր վաղմի ըրարեկամն էր, անոր նուիրած յօդ-ուածի մը մէջ՝ կ'ըսէ. «Համաշխարհային մա-տուլը բազմաթիւ յօդուածներ նուիրեց Շարլ Ռիշէին, մեծանուն բնախօսին, անոր որ հնա-րեց շիճուկարութեան իւր եւ անափիլաֆսին, որոնք զինքը խնամի կը դարձնեն մեր Քլօտ Պերնարին: Բայց Ռիշէի արժանիքը տարօրի-նապէս պակսեցուցած պիտի ըլլայինք Լիէ զինքը սահմանափակէինք միակ մասնագիտու-թեան մը մէջ, ինչքան ալ որ ինքը այդ մաս-նագիտութեան վրայ փայլ արձակած ըլլայ: Ռիշէ՝ աւելին է եւ լաւագոյն բան մըն է քան բնախօս մը լիկ. անոնց համար որ զինքը մօ-տէն ճանչցան, ան պարզապէս Շարլ Ռիշէ էր: Կէօթէ անոր պալուստը նախատեսած էր՝ երբ կը գրէր՝ «Ամենէն թանկագին պարզեւր զոր աստուածները կրնան շնորհել մահկանացուի մը, անձնականութիւնն է: Այս հաշուով, մեր ըրարեկամը մասնաւորապէս սիրելի էր աստ-ուածներուն: ... Անոր հետաքրքրութիւնը, գիտնալու տենչը անյաղ էին, եւն. եւն.:»

Ռիշէ շատոնց ի վեր անկեղծ ըրարեկամ-ներէն մին էր հայ ժողովուրդին, եւ ամէն ան-գամ որ առիթը ներկայանար, իր քարեկամու-թեան ազգացոյցը կուտար՝ մեզի ի նպաստ ցոյ-ցելու սիրայօժար մասնակցելով կամ ո եւ է ձեւով ջանալով օգտակար ըլլալ մեզի: Ան իր հովանաւորութիւնը շնորհած էր երկար տարի-ներէ ի վեր Փարիզի Հայ Ուսանողաց Միութեան եւ մէկէ աւելի անդամներ եկած էր այդ Միու-թեան երեկոյթներուն ներկայ գտնուիլ եւ նոյն իսկ իր գրած բանաստեղծութիւններէն մին արտասանել (որովհետեւ այդ մեծ գիտունը ջերմ սիրող մըն էր նաեւ գրականութեան): Իր բանաստեղծութիւնները հետու էին իր գիտա-կան աշխատութեանց բարձր արժէքն ունենա-լէ, բայց յօդուածները զոր կը գրէր մերթ՝ գիտական, ընկերական, քաղաքական կամ բա-րոյախօսական նիւթերու վրայ եւ զոր կը հրա-տարակէր Մարքէնի եւ այլ թերթերու մէջ, սքանչելի ողջմտութեամբ յղացուած ու դասա-կան յստակութեամբ եւ վայելչութեամբ շա-րագրուած էջեր էին:

X

Վերջին հինգ-վեց ամիսներուն, Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ երեւցան բազմաթիւ շահեկան զրքեր, զրական կամ բանասիրական բովանդակութեամբ եւ որոնց ոմանք

մեծարժէք գործեր էին: Դժբաղդարար տեղը կը պահէի այս քրոնիկիս մէջ ատոնց վրայ խօսելու համար: Յաջորդ թիւի քրոնիկս մեծ մասամբ ատոնց պիտի նուիրեմ:

Ա. ՉՊԱՆԵԱՆ

Ա Ա Թ Ո Ն

ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ

Մանկամտերնե՛ր... մանկամտերնե՛ր... Խորհրդային Հայաստանի ամէն կողմը մանկամտերնե՛ր:

Ո՛րքան յուսադրիչ երեւոյթ մը, այդ քրնջը, սիրուն, փափուկ էակներու ներգաշնակութիւնը:

Ո՛րպիսի քաղցր իրականութիւն մը այդ աննախապաշար, անմեղուկ եւ զիւրահաղորդ հոգիներուն համախմբումը:

Եւ տասնեակ մը մանկավարժ կանայք եւ բժշկուհիներ որ կը հսկեն այդ փոքրիկ մարմիններուն եւ հոգիներուն վրայ, կը հպնին սորվեցնել անոնց մաքուր եւ առողջ պահել իրենց քնքոյշ, սիրուն, փափուկ մարմինները, զիտակից կանայք որ կ'աշխատին սորվեցնել այդ փոքրիկներուն զերծ պահել իրենց աննախապաշար, անմեղուկ ու զիւրահաղորդ հոգիները նախանձէ, առեկութենէ, շահագիտութենէ:

Ինչպիսի՞ միտքարութիւն... չտեսնե՛ր Հայաստանի մանկամտերնե՛րուն մէջ՝ անմաքուրութիւն, անկարողութիւն, նախանձ, կոխ եւ աններգաշնակութիւն... Ի՞նչպիսի քաղցր սիրտեանք՝ տեսնել հայ մանուկներու շրթներուն վրայ ժպիտներ միայն... Հայաստանի ապագայ սերունդը, ժպիտ ու երգ ունեցող մանուկներու սերունդը, ի՞նչ քաղցրութիւն:

Ահա այսպէս, Խորհրդային Հայաստանի մանկամտերնե՛րուն այցելութենէս, խորապէս խանդավառուած, եւ անսահմանօրէն սրտաւնդուած, վերադարձիս, հանդիպեցայ փոքրիկ Սաթոյին:

Ինքնաշարժը կանգ առաւ հին Եռեւանի Թատրոսերէն միոյն մէջ, բլուրին վրայ: Գետնափոր խրճիթներ, կիսաքանդ տուններ հին ժամանակուան բարձրութիւն եւ ճարտարապետու-

թեան պատմութիւնն ինծի կը կրկնէին, մինչ լմ առաջնորդս կը ջանար շահեկան բացատրութիւններ տալ ինծի: Աչքերուս առջեւ պարզուած էր քաղաքին ընդհանուր տեսարանը: Հեռո՛ւն յաղթապանծ Արարատը, անդի՛ն՝ Արագածը եւ հանդիպակաց լեռները ու անոնց էդդքին կառուցուած նոր շէնքերն ու հաստատութիւնները, գործարաններն ու այգիները:

Մեր առջեւն է Չանդու գետը, կամուրջ մը եւ մէկ լանի անցորդներ: Հեռուէն կ'երեւայ նոյնպէս Ս. Սարգիս եկեղեցին որուն դմբէթը հարատօրէն կը բարձրանայ երկինքն ի վեր, զողջեւս ապացուցանելու համար թէ հո՛ւն Քրիստոնէութիւնը մեռած չէ, այլ զրականապէս կ'աշխատի համայնավարութեամբ:

Կը դիտեմ շուրջս, խորհրդածելով: Ի՞նչ անցեալ, ի՞նչ պատմութիւններ կը պարփակէ այս հին քաղաքը որ յաճախ բարբարոս ժողովուրդներու արշաւանքին ենթարկուած՝ կորսնցուցած է մասամբ հայկական քաղաքակրթութեան, հայկական նախաձեռնութեան տիրականութիւնը եւ ակամայ իւրացուցած է յաղթական ազդերու բարձրն ու սովորութիւնները:

Այսօրինակ մտածումներ պահ մը կը կապտեն ոտքերս եւ տասնեակ մը քայլեր կը հեռացնեն զիս բնկերներէս, որոնք արդէն սկսեր են զանդաղօրէն զէպի գառիվարն իջնել, զետը դիտելու համար: Չեմ հետեւիր իրենց... Խորհրդաւոր յոյզ մը համակեր է զիս այդ պահուն. Եռեւանը կը խօսի հոգիիս, որովհետեւ անցեալին՝ եւ նոյն խի՛ւարեր առաջ՝ հոն ապրած հայ ժողովուրդը, եւ այսօրուան մնացորդն ու յոյն ժողովուրդին, խորապէս կը խօսի հոգիիս:

Մտածումներէս սթափում մը յանկած: Մէկ հանի փոքրիկներ էլ հաւաքուին մեր ինք-